

ЗАСАГ ТӨРИЙН СОНГУУЛЬ ба АРД НИЙТИЙН САНАЛ АСУУЛГА

(ТҮҮХЭН ТОЙМ, 1911 - 2012)

*Ц. Төвүүсүрэн, Г. Чулуун***Агуулга****Оршил**

1. Монголын нийгмийн удирдлагын уламжлалт хэв шинж (- 1911 хүртэл)
2. XX зууны эхэн үеийн монголын нийгмийн улстөрийн байдал, ардчилсан шилжилтийн анхны алхмууд (1911 – 1924)
3. Анхдугаар үндсэн хуулиар “жинхэнэ ардын сонгуулийн эрх” –ийг хангасан нь (1924)
4. БНМАУ –ын сонгуулийн [хуучин] системийн хөгжлийн эхэн ба дунд үе
5. Монгол Улсын сонгуулийн [шинэ] тогтолцоо
6. Ард нийтийн санал асуулга (1945)
7. Хавсралтууд 1, 2, 3

* * *

Оршил (Нэр томъёоны зарим асуудал)

Улсын Их Хурлын гишүүн Н. Батбаяр “Монгол Улсын 1911 оноос хойшхи **улстөрийн сонгуулийн** болон ард нийтийн санал асуулгын түүхэн лавлагаа”¹¹⁹ гаргуулах хүсэлт ирүүлсний дагуу бид доорхи мэдээлийг бэлтгэв. Тавигдсан асуудлыг бид илүү тодорхой байлгах үүднээс юун түрүүнд нэр томъёоны асуудалд нэгдсэн ойлголтоор хандах нь зүйтэй гэж үзлээ.

“Улстөрийн сонгууль”, “Улсын Хурлын сонгууль”, “Улсын Их Хурлын сонгууль”, “Төрийн сонгууль”, “Парламентын сонгууль”, “Төрийн эрх барих дээд байгууллагын сонгууль”, “ард нийтийн санал асуулга” ... гэхчилэнгийн олон зүйл нэр томъёог [өнөөгийн] нийгмийн ардчилсан тогтолцоо, үндсэн хуульт дэг ёсны үүднээс буюу “засгийн эрх ард түмний мэдэлд байх” зарчмын ойлголтод нийцүүлэн багцалж, “улс гэрийг эмхлэх их үйлсэд ард нийтийн оролцоог хангах” гэсэн ерөнхий ухагдахуунд хамаатуулан зангидах нь зөв бизээ. Эсрэгээр буюу тухайлсан ойлголт нэгбүрийг тус тусад нь салгаж ухварлаваас ойлгомжгүй байдал үүсч мэдээллийг тоймлоход бэрхшээл үүснэ. Тиймээс тэгээгүй.

Үгчилсэн ойлголтууд хоорондоо утга чанарын талаар хорондоо нилээн зөрөөтэйг бяцхан жишээгээр тодруулан тайлбарлъя. Нарийндаа бол “улс төр” гэдэг нь “улс ба төр” гэсэн 2 тус ойлголтыг хэлж байна уу, эсхүл, эсхүл “улс-төр”, “улстөрийн ...” гэсэн үүсмэл нэг ойлголтыг хэлж байна уу гэдэг нь, “хэлний [хөгжлийн] логикт хамаарах маргаантай асуудал болдог. Энэ мэтийг үл хэлцэн, бид өмнө дурдсан ерөнхий ойлголтыг барьж ажиллав.

¹¹⁹ Улсын Их Хурлын гишүүн Нямжавын Батбаярын 2012.3.26 –ны өдрийн 7/2080 тоот албан бичигт тухайлан дурдсанаар авав. Албан бичигт, “Монгол Улсын 1911 оноос хойшхи улс төрийн сонгуулийн болон олон нийтийн санал асуулгын түүхэн лавлагаа” (үгчлэн авав) ирүүлэхийг хүссэн болно. [Ц. Төвүүсүрэн]

Төрийн сонгууль нь нийгмийн гишүүн – иргэн хүний [төрд] сонгох сонгогдох эрхийг хангах үйл явц мөн билээ. Иргэний сонгох ба сонгогдох эрх нь үндсэн хууль ёсны үзэл санааны хүрээнд хамаардаг. Логикийн үүднээсээ, үндсэн хуульгүй [тийм] нийгмийн орчинд төрийн сонгуулийн тухай ярих нь өөрөө утгагүй зүйл. Тэгэхээр монголын түүхэнд, 1924 оны [улсын] анхдугаар үндсэн хууль батлагдахаас өмнө, бүр тэрнээс хойш ч нэг хэсэг хугацаанд, засгийн “эрх ард түмний мэдэлд” байгаагүй гэх үндэслэл олон байдаг. Хойно энэ тухай бид жич тодруулж өгүүлнэ.

Гэтэл, хэрэглэгчийн захиалга “1911 оноос хойшхи сонгууль” –ийг [тухайлан] сонирхож байгаа болохоор бид Богд хаант Монгол улсын үед “илэрч” байсан, тухай тэр үеийн “сонгуулийн эрх” –ийг хангах дэвшилтэт оролдлогуудыг заавал авч үзэх шаардлагатай болж ирж байгаа юм. Үнэхээр ч, монголчууд бидний, улс гэрээ дахин шинээр эмхлэн байгуулж сэргээн мандуулсан “тэнгэрийн цаг”¹²⁰ нь 1911 оны цагаагчин гахай жил тохиосон бөгөөд чухамхүү Богд хаант Монгол Улсын үед үндсэн хуулийн үзэл санааг нэвтрүүлэх анхны түүхэн оролдлогууд хийгдэж ... бүр Үндсэн хуулийн төсөл [хүртэл] боловсруулж байсан байдаг юм.

Хожим, хурангийн социализмын [гэх] үед ардын төлөөллийн байгууллага [депутатуудын хурал] нь хэлбэр эсгэх халхавчийн шинжтэй болж ирсэн. Тэр үед, монголын төрийн бодлого тодорхойлох үнэмлэхүй дээд эрх мэдэл ардын хуралд бус, намын их хуралд шилжсэн, жишээ нь, улсын гадаад бодлогын чиг шугамын асуудал [зөвхөн] эрх баригч намын ерөнхий нарийн бичгийн даргын илтгэлээр тодорхойлогддог байв. Байдал ийм байсаар сүүлдээ “засаг – төр” гэсэн ойлголт бүдгэрч, түүнийг “нам засаг” гэдэг ухагдахуун орлож эхэлсэн юм.

Нийгмийн гишүүдийг нам ба намбусаар нь ялгаварлан гадуурхаж, энэ нь, үнэн хэрэгтээ, нам бус хүмүүс төрийн хэрэгт оролцох бололцоогүй болгож байв. Намын хуралд байтугай ардын хуралд намбус этгээд сонгогдох магадлал 0 (тэг) болсон тэр үед буюу нэг ёсны кастын системтэй болсон нийгмийн Ардын депутатуудын хурал бүх шатандаа дээрээс дэглэсэн жүжиг болж, “нэр дэвшигчийг ард түмэн 100 хувийн ирцээр, мөн 100 –ийн саналаар сонгов” гэсэн мэдээгээр дуусдаг “номтой” байлаа. Тийм ч учраас, тэр цаг төрийн сонгуулийн тоон статистик нилээн тийм “үнэнийг өгүүлээгүй, тэр чинээгээрээ, сонирхолгүй талдаа” баримтууд байдгийг хэлэх юун.

Монголын нийгэм хуарангийн социализмын үедээ харь гүрний эрхшээлд автаж, тоталитар тогтолцоогоор дамжин нэг хүний атганд орж ... явж ирсэн нь эдүгээ нэгэнт маргаангүй зүйл юм. Энэ бүхнийг тооцвол, парламентат ёс сонгодог агуулгаараа хөгжиж төлөвшөөгүй түүхэн үеийн төрийн сонгуулийн тухай ойлголт нь “зөвхөн ардын хурлыг сонгох” дан утгаар хязгаарлагдахгүй бөгөөд нийгмийн удирдлагын үнэмлэхүй дээд төвшин дэх гол эрх мэдэлтэн [төрийн тэргүүн] –ийг яажшуухан “сонгон шалгаруулж” гаргаж ирж байсан бусад арга механизм [намын их хурал ... г. м.] –тай ч мөн-чанарын талаасаа холбогдох бололцоотойг энд цухас тэмдэглэсү.

Бид “Улсын хурлын [төрийн] сонгууль ба ард нийтийн санал асуулга” гэсэн энэхүү бэлтгэсэн түүхэн тоймынхоо ерөнхий агуулгыг доорхи 7 үндсэн дэд хэсэгт ангилж авч үзэв.

1. Монголын нийгмийн удирдлагын уламжлалт хэв шинж (- 1911 хүртэл)

Олноо өргөгдсөний он жилүүдэд монголын нийгэмд, эртний хаант ёсны дэг соёлд тулгуурласан “угсаа залгамжлах” замаар засаглах ёсон хэвээр үргэлжилсээр байв. Үүнийг дан гагц манжийн ёс заншил мэтээр ярьж бичиж ирсэн нь оновчтой бус. Засаг захиргааны

¹²⁰ Түүхэн зарим сурвалжид өгүүлсэнээр, монголын нийгэм цагаагчин гахай жилийн хувьсгалыг “тэнгэрийн цаг ирлээ” хэмээн тосч утгсан байдаг.

нэгжийн ... цаашлаад нийт улсын удирдах дээд эрх мэдлийг угсаа залгамжлан эзэмших арга хэлбэр бол үндсэн хуульт үзэл ёсонд нийцгүй бөгөөд “засаг төрийн сонгууль” гэсэн ухагдахуунтай үндсэндээ эсрэгцдэг. Богд хаант Монгол Улсын үед ч монголын нийгэм угсаа залгамжлах хуучин ёс заншлаа шүтэж явж ирснийг сая хэллээ.

Олон эх сурвалжийн агуулгыг шүүж гаргасан тоон мэдээлэлд түшиглэн манжийн үеийн удирдлагын угсаа залгамжлах хэвшмэл ёс халхын хүрээний газарт хэр зэрэг гүн нэвтэрч хөгжсөнийг бид сонирхож үзсэн болно. Манжийн үед аймаг хошуудыг захирсан монгол ноёдын “ор суусан байдал” (1691 – 1911) –ыг, халхын Түшээт хан аймгийн жишээн дээр нэгтгэн ажигуйд,

- ахмад хөвгүүд нь эцгийнхээ албан тушаалыг залгамжилсан нь – 127 удаа
- бусад хөвгүүд залгамжилсан нь – 23 удаа
- ойр төрлийнхөн (ач болон хамаатан садан) залгамжилсан нь – 50 удаа
- үрчилсэн хөвгүүн залгамжилсан - 1 удаа ... тус тус тохиосон байна.

1691-1911 он хүртлэх 200 гаруй жилийн хугацаанд халхын Түшээт хан аймгийн 20 хошууны засаг ноёны алба тушаалд нийт 206 хүн томилогдсоны 62% нь буюу 127 нь [хуучин байсан даргын] ууган хөвгүүн байна. Үүнээс үзэхэд хаан ор залгамжлан суух эртний ёсыг монголчууд олон зуун жил доош доош нь проекцлон нарийн дэгээр хэлбэрэлтгүй мөрдөж байжээ.

Богд хаант Монгол Улсын үед, мөн манжийн үеийн уламжлалт “хэтэрхий дөрвөн хэргэм зэрэг” –ийг ч үргэлжлүүлэн хэрэглэсэн юм. Халхын хошуудыг захирах ноёдыг чин ван, жүн ван, бэйл, бэйс, гүн гэж ангилана. Эдгээрээс чин ван, жүн ван, гүн нь хятад, харин бэйл, бэйс хоёр нь манж үг гэсэн. Зарим ноёд нь “хан” гэдэг хуучны монгол хэргэмээ хадгалан үлдсэн байдаг ч бусдаас илүү эрх ямба эдэлдэггүй, харин тэднийг дээрх таван ангиллын нэгдүгээр зэрэгт хамруулдаг байж. Тайж хэргэмтэй ноёд байх авч нутаг орноо захирах эрх мэдлийн хувьд бусадтайгаа мөн ижил. Хошуу захирсан ноёдыг бүгдийг нь “засаг ноён” хэмээнэ.

Хошуудын дотор эцгээсээ ууган хөвүүний хувиар угсаа залгамжлан авсан бэйл, бэйс, гүн хэргэмтнүүд байх авч засаг ноёд лугаа газар нутаг эзэмшин захирах эрхийг тэд үл эдэлнэ. Хошуу ноёны орыг залган авах хүүдүүдээс бусад хөвүүд, мөн гүнж нараас гарсан хөвүүдэд “тайж” хэргэм олгох агаад тэр нь дотроо мөн дөрвөн зэрэгтэй. “Тайж” гэдэг нь язгуур угсаат ноён хүний хүүг нэрлэсэн монгол үг юм. Засаг ноён нь эрх мэдлээрээ хушуундаа тэргүүн зэрэгт орох ба дэд зэргийн албан тушаалтныг нь “туслагч” хэмээнэ. Туслагчийг сонгохдоо, засаг ноён өөрийн хошуудын сул ноёд, тайж нарын дотроос хоёр хүний нэрийг дэвшүүлж хаанд танилцуулна. Засаг ноён, туслагч нараас гадна хушуу болгонд хошууч занги, мээрэн занги гэж байх. Туслагчаас бусад албан тушаалтныг засаг ноён хошууныхаа хэргэмтнүүдийн дундаас аль тохирохыг нь дээд газраа танилцуулахгүйгээр өөрийн үзэмжээр тавьж болдог байв.

Чин династийн үед монголын дээд эзэн нь Манжийн хаан байсан ба, монголын нутагт “засаг мэдэж байсан” ноёд түшмэлүүдэд цалин пүнлүү олгох, хэргэм зэрэг шагнах, угсаа залгамжлуулах, тушаалаас огцруулах, тэднээр дамжуулан засаг захиргааны өөрчлөлт хийх ба хэрэгжүүлэх, шинээр хошуу, аймаг байгуулах, нутгийн хил тогтоох, цэрэг татах, цаазаар авах, алба гувчуур ногдуулах, татварлах ... зэрэг олон ажиллагаагаар монголыг удирдан захирч байв. Үүнийг хэрэгжүүлэгч буюу монголыг захирч, бодлого боловсруулах, газар дээр нь гүйцэтгэлийн арга хэмжээ авах эрх бүхий засаг хэрэгжүүлэх гол байгууллага нь Бээжинд төвлөрөн суух Гадаад монголын төрийг засах явдлын яам (ГаМоТөЗаЯаЯам) байв.

XV дугаар жарны цагаагчин гахай жилийн хувьсгалаар бидний олон монголчууд тусгаар тогтнолоо өөрийн хүчээр байлдаж олсон. Богд хаан улсыг засах нийгмийн шинэтгэлийн олон арга хэмжээ авсан ч манж монголын төрийн угсаа залгамжлах уламжлалыг халаагүй. Монгол Улс хаант засагтай байсан юм чинь, түүнийг, халах ямар ч шаардлага үндэслэл байгаагүй юм.

Гахай жилийн хувьсгал (1911), үхэр жилийн үймээн (1913) -ээр монголчуудын үндэсний тусгаар тогтнолын үйл хэрэг түрхэн боловч санаанд багтамгүй их амжилтыг олохын зэрэгцээ, тэр үед санаатай санамсаргүйгээр дараалан гарсан олон төрийн эргэлтийг нэр төртэй туучин өнгөрч, улмаар, улс орныхоо нийгмийн байгууллыг үндсээр нь өөрчлөх шинэтгэлүүдийг ч хийсээр байв. Харамсалтай энэ “өөрөө эзэн мэдсэн” эхлэлийн үйл явц хөндлөнгөөс тас цохигдсон ... коммунист албадлагад арга буюу байраа тавьж өгсөн гэж үзнэ.

2. XX зууны эхэн үеийн монголын нийгмийн улстөрийн байдал, ардчилсан шилжилтийн анхны алхмууд (1911 – 1924)

Улс гэр, хэрэг дээрээ, тусгаар тогтноогүй, төр улс төвхнөөгүй үед ардчилсан засаглал ... ардчилсан сонгуулийн талаар ярих боломжгүй юм. Тиймээс, энэ дэд гарчгийн дор бид Богд хаант Монгол Улсын “олноо өргөгдсөний он жилүүдийн” цаг төрийн байдлыг товчхон тоймлож, улмаар, тухайн үед монголын нийгмийг шинэ соёлт “өрнийн” ардчилсан аргаар засаглах, засаг төрийг сонгуулийн үндсэн дээр барьж байгуулах бололцоо үнэхээр байгаагүйг “нотлох” гэж оролдов.

Олноо өргөгдсөн Богд хаант Монгол Улсын үед [орчин цагийн гэмээр] монголын анхны парламент гэж хэлж болох **сонгуулийн бус зарчмаар байгуулагдсан** Улсын Дээд, Доод хурал нь [ерөнхий нийлсэн агуулгаараа] “Улсын хурлын яам” маягтай ажиллаж байсан байдаг юм. Улсын дээд хурал Хутагт хаан ба Богдын Засгийн газрын аль алинд зөвлөх эрхтэй хурлын байгууллага байжээ. Улсын хурлын газар их төлөв улс орны гадаад бодлогын асуудлаар хаанд зөвлөдөг, дотоодын хэрэг явдлын талаар Засгийн газарт түлхүү зөвлөдөг байсан тал ажиглагддаг. Гэхдээ Улсын Дээд хурал зарим асуудлаар зөвхөн санал гаргаж зөвлөөд зогсохгүй таслах, шийдвэр гаргах эрхтэй байсан ажээ. Харин Улсын Доод хурал нь бүх асуудлыг хэлэлцээд Дээд хуралд өргөн мэдүүлж байсан болно.

Хаант засгийн үеийн Улсын хурал нь Монголын улс төрийн тогтолцоонд гарсан цоо шинэ үзэгдэл байсан бөгөөд парламентат ёсыг монголд нэвтрүүлэхийн эхлэл байв. Монгол Улсын Богд Жибзундамба хутагт хаан (1869 - 1924) -аас Улсын Дээд, Доод хурал үүсгэн байгуулахыг хүсч дороос уламжилсан бичигт [зөвшөөрөл өгөхдөө] хурал нээхийн зорилго, ач тусыг тэмдэглэн “аливаа улс ба төрийн бүхий л хэргийг ... шүүмжлэн хэлэлцэж санаа бодлогыг нэгтгэн улсын хүчин чийрэг бат, эдийн засаг элбэг дэлбэг, хүн бүрт хүрэлцэхээр баян талбиу, дотоодод ариун тодорхой, гадаадад найртай түвшин болох явдлыг өдөр бүр эрмэлзэн цаг бүр чармайн шийтгэвээс зохимуй” хэмээжээ. Улсын Дээд, Доод хурал байгуулсан тухай “Шинэ толь хэмээх бичиг” сонинд “... энэ бол улсыг засан захирах мэргэн арга мөн” хэмээн сайшаан бичиж байв.

Богд эзэн хааны зарлигаар дэлхийн хөгжингүй орнуудын конституцийг судлах ажил өрнөснөөр Англи, Америк, Япон, Норвеги улсын үндсэн хуулийг орчуулж ... улмаар 1914 онд Монгол улсын Үндсэн хуулийн төсөл бэлэн болсон байлаа. Ардын гэх хувьсгал нь монголд оросуудын үйлдсэн төрийн эргэлт мөн бөгөөд тэд монголын хамгийн анхны ардчилсан үндсэн хуулийн үр хөврөлийг “үгүй хийсэн” юм.

Богд хаант Монгол Улсын тусгаар тогтнол удаан тэсээгүй юм. Үүнийг янз бүрээр өгүүлдэг. 1915 оны Хиагтын гэрээгээр Богд Хаант Монгол Улс нь түр зуурт олсон тусгаар байдлаа алдан Дундад Иргэн Улсын автономит муж болж хувирсан, улмаар, байдал бүр даамжран

хүндэрч 1919 онд монголын тэрхүү автономит эрх ч алга болж байв. Олноо өргөгдсөний он жилүүдэд монголд “төр эргэсэн” нь тоймгүй олон.

Цаг төр нэн самуунтай байсан түүхэн тэр мөчлөгт Нийслэл хүрээнд хэн хяналтаа тогтооно, тэр үндсэндээ халх даяарыг хянаж “засгийн эрхийг атгаж” байсан гэх үндэс буй. Түүхэн сурвалжаас үзвэл, энэ үед монголын нийгмийн дээд эрх мэдэл харийн их гүрнүүдийн нөлөөнд автамхай, өөртөө жинхэнэ ёсоор засан тохинох бололцоо хязгаарлагдмал, орос ба хятадын цэргийн эрхтнүүдийн дур зоргод нэн өртөмхий байжээ. (Хавсралт - 1)

Чандрууны жил¹²¹ юм. 1921.7.06 –нд их оросын улаан цэрэг Нийслэл хүрээг эзлэв. Тэд ирснээр Ардын засаг ч манджээ. 1921.7.08 –нд монголд төр эргэснийг нотолж баталсан ёслол болжээ. Энэ бүхнийг үзсэн, гахай жилийн үндэсний хувьсгалын удирдагч, хутагт лам, Богд гэгээн дотогшоогоо “чимээгүйхэн уйлж” байлаа. Хааны эрх мэдэлд [хэн ч харсан] хязгаар тавигдав. Ингэхийн өмнө холбогдох арга хэмжээнүүд “төрийн эргэлтийн бүхий л технологийн дагуу” авагдсан байдаг. 1921.7.11 –ний өглөө үүрээр Богд хааны хамгаалалтыг эвджээ. Эзэн хааны хамгаалалтын албаны дарга, хаант монгол улсын зоригт баатар, ван Энхбилэгийн Тогтохыг “буудан алахаар” дайчлан баривчилсан юм. Түүнтэй хамт “мөн ялтай” 109 хүн баригдсаны дотор хүүхэд ... жирэмсэн эх хүртэл оржээ. Монголд ийнхүү “улаан арми” –аар нөөлөг дор социалист төр төвхнөж эхэллээ.

Дэлхийн хувьсгалыг дэглэгч коментерний цаад суртаал нь зарим талаар бас ч гэж дажгүй гэмээр. Орос мягийн боловсон засгийг төвд төдийгүй орон даяар дэлгэрүүлж бэхжүүлэх явдал Ардын засгийн эн тэргүүний зорилт болж байв. 1921.7.23 –нд Ардын засгийн газар нь төрийн хэрэгт эзэн хааны оролцоог хязгаарлаж, засгийн эрхийг Засгийн газарт төвлөрүүлснийг зарлан, олон газар хошуудын төлөөлөгчдийн хурлыг 1921 оны 8 сарын сүүлчээр хуралдуулжээ. Улсын түр цагийн хурал –ыг яамдын сайдууд, түшмэд, аймаг, шавь, цэрэг ба залуучуудын байгууллагын төлөөллийг багтаан зөвлөх эрхтэйгээр байгуулав. Ардын засгийг улс даяар бэхжүүлэх нэг чухал үндэс нь орон нутгийн хуучин захиргааг шинэчлэх явдал байсан. 1922 оноос нутгийн захиргаадыг ардчилсан зарчмаар дахин тохиноулах ажил эхэлжээ.

1923.3.23 –нд “Монгол Улсын нутгийн захиргааны дүрэм” бий болов. Уг дүрмээр арван гэр, баг, сум, хошуу, аймаг –аар дамжин улсын төв засгийн газар хүртэл тус тус ардын хурал –уудыг сонгон байгуулж хуралдуулах, хурлаар элдэв зүйлийг шүүмжлэн хэлэлцүүлж, олонхийн санал –аар таслан тогтоож, ардын эрхийг эрхэмлэн хүндэтгэхийг заасан байв. 1923.7.15 –нд “Шавийн дүрэм” гарч, [хутагтын] шавийг хошуудын нэгэн адил захиргааны нэгж болгожээ. Ингэснээр, шавь хэмээх онцгой эрхтэй нийгмийн бүрдэл хэсэг Богдын гэгээний ивээлд оршихоо болж, түүнийг улсын өмнө хүлээх үүрэг хариуцлагатай болж иржээ. Тууштай, зарим талаар бүр хүчирхийлэн хэрэгжүүлсэн багц олон арга хэмжээний дүнд Монгол Улсын төрийн эрхийг сонгуулийн зарчим –д үндэслэсэн “ардын хурал” хэмээх төлөөлөгчдийн байгууллагуудад [дүр төдий ч болов] шилжүүлсэн гэж үзмой.

Нийгмийн тэгш бус байдлыг арилгах талаар ч их зүйл хийгдэв. 1922.01.25 –нд хамжлага нарыг сум ард –ын дансанд шилжүүлэх шийдвэр гарч, 1922.5.05 –нд засаг ноёдын хамжлага захирах эрхийг цуцалж, тамгыг хураан авснаар монгол хамжлагат ёс устаж, иргэдийн тэгш эрхийн анхдагч нөхцөл хангагдав. 1923.3.22 –нд баталсан “Монгол улсын олон засаг ба засаг бус ван, гүнгүүдийн эрх хэмжээний дүрэм” –ээр олон зууны турш оршиж уламжилж ирсэн ихэс ноёдын засаглах эрхийг болон манжийн ёсны “хэтэрхий 4 хэргэм ба зэрэг” –ийг “зарчмын хувьд” үгүй хийжээ. Энэ

¹²¹ 1921 оныг ийн хэлдэг;

бүхний цаана, хуучин хаант засгийг [жинхэнэ утгаар нь] халах, үндсэн хуульт ёсны үзэл санааг нийгмийн гүнд түгээн дэлгэрүүлэх эрмэлзэл оршиж байсныг анзаарахгүй байхын аргагүй юм. Монгол оронд Бүгд Найрамдах [боловсон ёсны] засаг тогтоох чиглэл рүү эрчимтэй тэмүүлж эхэлсэн энэ үед буюу 1924.5.20 -нд хэмжээт эрхэт хаан Богд гэгээн таалал болов. (Үндэсний хувьсгалын гол удирдагчийг орос гарын оролцоотойгоор алчихсан ч байж мэдэх зарим таамаг, дам нотолгоо нилээн байдаг) Үүгээр монголд засаглалын хэлбэрийг 180 хэм эргүүлэн солих үйл явц хурдсав. 1924.6.07 -нд Намын төв хорооны III Бүгд хурлаас Богд хаан жанч халсан учир ... [гэсэн үндэслэлээр] монголд хаант засгийг халж, Бүгд Найрамдах засгийг тогтоон явуулах тухай тогтоол гарсан. Тэр тогтоолыг Ардын засгийн газар 1924.6.13 -нд баталж, бүгд найрамдах улсыг тунхагласан.

Энд үйл явцын өрнөсөн дараалал анхаарал татах ёстой мэт. Эхлээд нам шийдээд, тэр шийдвэрийг засаг тал хэрэгжүүлж байна. “Нам ба төр” нэг зүйл болж хувирсан тэр мөч бүр анхдугаар үндсэн хуулиас ч өмнө юмсанжээ. Улсын анхдугаар их хурал 1924.11.08 -нд нээгдэж, бусад олон асуудлын хамт Үндсэн хуулийн төслийг хэлэлцэж баталсан билээ. Нийгмийн ардчилсан тогтолцооны үндэс зарчим үндсэн хуулиар [эцэслэн] баталгааждаг. Гэхдээ Үндсэн хуулийн чанарын үзүүлэлтээс хамаарч тэгж чадах нь ч бий, эс чадах нь ч бий. Ерөнхий гарчигт дурдсан ёсоор, бид энд Улсын [анхны] хурлын төлөөлөгчийг хэрхэн сонгосоныг тухайлан сонирхох учиртай.

1924 оны зун улсын анхдугаар их хурлын төлөөлөгч сонгох ажил монгол даяар өрнөж, уг нь нийт 90 төлөөлөгч сонгогджээ. 1924 оны 9 сард Улсын Их Хурлын дүрэм, хурлын үйл ажиллагааны дэгийг батлав. Хурлын дэгийг хурлын төлөөлөгчид батлаагүй нь маш “эргэлзээтэй үйлдэл” мөн гэдгийг дашрамд тэмдэглэх нь зүйтэй болов уу.

1924.11.08 -нд Улсын анхдугаар Их хурал, Намын Төв Хорооны байранд эхлэж Халх 4 аймаг, Нийслэл хүрээ, Ардын цэрэг, Их шавь, Буриад хошуу, Ховдын тариачин хошуу Дарьганга, Алтай, Хөвсгөлийн Урианхай нараас сонгогдсон ирвэл зохих 90 төлөөлөгчдөөс 77 нь ирсэн байв. Богд хан, Хан Хэнтий, Хан Тайшир уулын аймгаас сонгогдсон 2 - 3 төлөөлөгч ирээгвй. Тагна урианхайгаас сонгогдсон 6 төлөөлөгч хуралд оролцохоос татгалзсан гэдэг. Сонгогдохдоо татгалзаагүй тэд оролцохоосоо татгазана гэж баймгүй юм. Тэднийг оросууд ирүүлэхгүй “хорих” эрхзүйн үндэстэй гэж үзнэ. [Хавсралт 1.]

Төлөөлөгчийн ихэнх нь “язгуур угсаагвй ядуу харц ард” -ууд байсан ба тэдний хамгийн бага нь 20 настай, ахмад нь 63 -тай байлаа. Боловсролын хувьд, монгол бичигтэй 58, монгол орос бичигтэй 7, монгол англи хэлтэй 1, хасаг бичиг мэдэх 3, монгол орос эсперанто бичиг мэдэх 1, огт үсэг бичиггүй 7 “депутат” байв. Улсын Хурлын гишүүд 1 өдөрт 2 лангийн цалин авч байлаа. Тэдний дунд тайж язгууртан 6, лам 9 байсан ба бусад энгийн ард байжээ. Хуралд ЗХУ -ын элчин сайд Юдин, Коминтерний төлөөлөгч Рыскулов, Буриад Монголын ерөнхий сайд Ербанов болон Төвд, Барга, Казакын төлөөлөгчид зочноор оролцсон байна. Хуралдааы явцад, зочноор оролцсон гэх энэ Рыскулов нэрт орос [хэтэрхий гэмээр] нэн идэвхтэй ажилласан нь их сонин.

Улсын Хурлыг ерөнхий сайд Ба.Цэрэндорж нээж төлөөлөгч ба зочдод баяр хүргээд Ардын төрийн дээд байгууллагын тамгыг хүлээн авах хүндэтгэл ёслол үйлдэв. Тамга нь “Ардын эрхт Монгол Улсын Хурлын тамга” гэсэн бичигтэй дундаа соёмботой дөрвөлжин хэлбэртэй байлаа. Улсын анхдугаар Их хурлаар 10 гаруй асуудал хэлэлцээд Ардын засгийн газраас 1921 - 1924 онуудад авч хэрэгжүүлсэн арга хэмжээнүүд ард түмэнд ашигтай тусч, Бүгд Найрамдах засаглалыг тунхаглах нөхцлийг бүрэлдүүлсэн гэж үзсэн байна.

Анхдугаар хуралд үндсэн хууль болон бусад асуудлаар 200 гаруй асуулт тавьж хариулт авснаас гадна давхардсан тоогоор 250 хүн санал шүүмжлэл хэлжээ. Улсын их хурал нь хууль тогтоох эрх мэдэл бүхий төрийн дээд байгууллага Улсын бага хурлыг байгуулах шийдвэр гаргаж Бага хурлын тэргүүлэгчдийг ... улмаар, Пэлжидийн Гэндэнг Улсын Бага

Хурлын даргаар сонгосон. Хурлын хэлцүүлэг их амьд, ажил хэрэгч, заримдаа уран хошин гэхүйц байдлаар өрнөж байжээ.

УБХ –ын даргыг сонгох үед нэг төлөөлөгч босч ирээд, “дээрээс оруулсан” нэр - саналыг сүрхий эсэргүүцсэн байна. «Энэхүү нөхөр “хазгар” Гэндэн болбоос “хазаар ногт гүйлгэдэг”, адуу мал хулуудаг үл бүтэх этгээд мөнөөс мөн. Том даргын албанд хэрхэвч үл зохилдоно» хэмээжүүхүй. Харин, хурал даргалагч тэрний үгийг огт тоосон шинжгүйгээр “Гэндэн улсын чухал албыг хазгар хөлөөрөө биш хар толгойгоороо хийнэ, хариуцна, нэгдүгээрт. Хоёрдугаарт, энэ хүн улсын чухал албыг хашиж гэмээнэ ... түүнд хулгай хийх зав ердөөсөө ч олдохгүй. Үүнийг би батлан хэлье. Тиймээс, хурлын олон төлөөлөгч та бүхэн өргөнөөр дэмжинэ үү” хэмээснээр УБХ –ын анхны дарга тодорч байжээ; гэсэн утгатай дам мэдээлэл таарч байв. Бодвол протоколд нь байдаг байх. Сонгох сонгогдох эрхийн хэрэгжилтэд, төдийгүй “сонгогдсоны дараахь эрх” –ийн хэрэгжилтэд хамаатуулж үүнийг [сонирхуулах үүднээс] өгүүлсэн болно. П. Гэндэн хожим “хариуцлага” –ыг үнэхээр тойлгойгоороо үүрч хэлмэгдэж цаазлуулсан билээ.

Үндсэн хууль батлагдсан огноо - цаг бол 1924.11.25 –ны өдрийн орой тийшээгээ юм. XI.26 –нд биш. Хуулиа бүгд гар өргөн батлаж, уриа хашгиран, дуу¹²² дуулсан байдаг. Харин, хурлын төлөөлөгчдөөс гарсан санал ёсоор шинэ үндсэн хуулиа бэлэгдлийг бодож маргаашийн мандах нартай хамт уншин тунхаглахаар шийдсэнээр, 1924.11.26 –ны өглөө хотын төв талбайд ард олны цуглаан дээр нийтэд уншин сонсож, зарлан тунхагласан байна.

3. Анхдугаар үндсэн хуулиар “жинхэнэ ардын сонгуулийн эрх” –ийг хангасан нь (1924)

Анхдугаар үндсэн хуульд, улсын засаг төрийг ардчилсан зарчмаар сонгож байгуулах, **жинхэнэ ардын** эрх, эрх чөлөөг хангах талаар туссан олон заалт бий. Тэдгээрээс бид, төрийн сонгууль, иргэдийн оролцоог хангахад чиглэсэн өгүүлэмжүүдийг энд тухайлан сонирхох болно. Эхлээд, холбогдох заалтуудыг (товчлон) гүйлгэж харъя. Үүнд:

- улсын дээд эрхийг жинхэнэ ардад эзлүүлэнэ, улстөрийн бүх хэргийг ард түмнээр удирдан гүйцэтгэх явдлыг хүндэтгэнэ; [Эдүгээчилбэл, Засгийн эрх ард түмнээс үүсэлтэйг хэлж байна]
- улстөрийн захиргааны явдлыг жинхэнэ ардын ёсонд нийлүүлэн, шинэ ёсны бүгд найрамдах улсын үндэс тулгуурыг бататгана;
- Улсын Их Хурал бол олон аймаг ба хот, жич ардын цэргийн төлөөлөгчид хуралдах бөгөөд тоог төлөөлөгчид сонгох газрын хүн амын олон цөөнийг үзэж, 1 жилийн хугацаагаар сонгоно. Улсын Их Хурал нь Улсын Бага Хурлыг 30 гишүүнтэйгээр сонгож, байгуулна;
- Улсын Их Хурлын төлөөлөгчдийг сонгохдоо төлөөлөгчдийг сонгох дүрмийг баримтална; [Энд тухайн үеийн сонгуулийн хууль журмын тухай яригдаж байгаа бололтой]
- Нутгийн захиргааны хууль дүрмийн ёсоор **аймаг, хошуу, сум, баг, арван гэр хүртэл олон хотын газар, орон нутгийн хурал** байгуулбал зохино;
- Нутгийн хурал нь албаны хэргүүдийг гүйцэтгэн явуулаар өөрсдийн дундаас аймаг, хошуу, сум, баг, арван гэрийн аливаа хэрэг явдлыг гүйцэтгэх захиргааны газрыг сонгон байгуулбал зохих бөгөөд мөн албан хаагчдыг нэгэн жилийн хугацаагаар сонгоно;

¹²² Хууль баталсан дараахи банкетан дээр Улсын хурлын төлөөлөгч, Нийслэл хүрээний захиргааны хэрэг эрхэлсэн твшмэл Баяраас зохиож, ая дан оруулсан дууг бас дуулсан байдаг. Тэнд, “... Төрийн хэргийг жолоодохыг Төв хороонд даалгана даа, ээ ээ хө” гэсэн мөр буй. Засаг төрийн нэр “нам” болж хувирсан явдал 1940 –өөд он биш, улаан хувьсгалын явцад бүр анхнаасаа ийм байсан ажгуу.

- Аймаг, хошуу, сум, баг, арван гэрийн хурал ба захиргааны газруудын эрх хэмжээ харилцах зэрэг явдлыг нутгийн захиргааны дүрэмд заасан ёсоор гүйцэтгэнэ;
- Улсын Их, Бага Хурал ба нутгийн хурлуудад төлөөлөгчдийг сонгох ба сонгогдох эрхийг эдэлбэл зохих тус улсын харъяат эр эм ялгаваргүй хэн боловч, сонголт үйлдэх өдөр арван найман нас хүрэгсэд нь а) өөрийн хүчнийг үнэлэх буюу хувийн ажил хийж амьдрагчид, б) ардын хувьсгалт цэрэг байна;
- Аливаа Хурлын төлөөлөгчдийг сонгох ба мөн төлөөлөгчдөд “сонгогдох эрхгүй хүмүүс” –ийг дор дурдсанаар нэрийдэн тодотгожээ. Жишээлбэл,
 - ямагт ашгийг эрмэлзэж бусдыг зарж мөлжин амьдрагчид;
 - бусдыг хөлслөн зарах ба хөрөнгө орлого зэргийн үржлээр амьдрагч жинхэнэ худалдааны ба мөнгө хүүлэгчид;
 - урьдын ван, гүн ба хутагт хувилгаад, орон хийдэд үргэлж суух санваартан лам нар;
 - солиорсон ба ухаан эвдэрсэн бөгөөд энэ байдал нь зохих газраас шинжлэн батлагдагсад; [эрхзүйн чадамжгүй иргэдийг хэлж байна]
 - эд хичээх зэргээр нэрийг гутаах явдал үйлдэж, зарга шүүх газраас ял шийтгэгдэгсэд; ... г. м.

1924 оны анхдугаар үндсэн хуулийн агуулгаас зориуд түүвэрлэж авсан дээрх бяцхан жагсаалтыг үзэхүл, олноо өргөгдсөний дараахь буюу Бүгд найрамдах улсын ... нийгмийн эрс шинэтгэлийн эхэн үед монголчуудын төр нийгэм, хууль эрхзүйн сэтгэлгээнд барууны буюу өрнийн ёсны эрх зүйн үзэл номлол, соёл уламжлал нэвтрэх, түүнийг тусган хүлээж авах боломж цоо шинээр нээгдсэн нь илт харагдаж байна. Жишээ нь, энэ хуулиар, монголд эмэгтэйчүүдийн улстөрийн [сонгох ба сонгогдох] эрх нээгдсэнийг, түүх уламжлал талаас нь харвал, үнэхээр **үзэгдлийн хэмжээний үйл явдал** байсан гэж хэлж болох болов уу. [Эмэгтэйчүүдийн улстөрийн эрхтэй холбогдол бүхий нэмэлт мэдээлэл ард хавсаргав. Хавсралт 3.]

Чин династийн “эзэн мэдэх эрх” –ээс ангижран салсан монголчууд улс орноо их оросын “туслалцаа” - тайгаар чадан ядан төвхнүүлэхдээ 200 гаран жил тогтвортой мөрдөж, нийгмийн ухамсарын бүх түвшинд нэвт шингэж хэвшсэн манжийн төрийн хууль цааз, эрх зүйн соёл, сэтгэлгээг үтэр түргэн халах хэрэгцээ шаардлагатай тулгарсан юм. Энэ зорилтыг “коминтерны заавраар” богино хугацаанд, холын далд санаат коммунист оростой хамтран хэрэгжүүлэхдээ “хэтрүүлэн хүчлэх”, хэлмэгдүүлэх, нугалаа завхрал руу хальтирч гулсах эрсдэл дэндүү их байсан. Энэ аюулыг тойрч бид чадаагүй, чадах нөхцөл ч үүсээгүй билээ. Хожмын их алдаа эндэл, нийгмийн катаклизмын үр хөврөл анхдугаар үндсэн хуулийн “сонгуулийн холбогдолтой зарим заалтад” анхнаасаа нэвт шингэн суусныг дээрх жагсаалтын агуулгаас ажиглан харж болохоор байгааг тэмдэглэсү.

Анхдугаар үндсэн хуулийн, ялангуяа түүний сонгуулийн холбогдолтой заалтууд олон монголчуудыг үндэс угсаагаар нь, хөрөнгө чинээгээр нь, үзэл бодлоор нь, лам хараар нь ... жинхэнэ ба жинхэнэ-бишээр нь “дуудаж” ялгасан, амьдралд нэвтрэхдээ “аймшигт сургамж” –ийг ардаа үлдээсэн тун “сулхан” баримт бичиг ажээ.

Улс тунхагласан өдөр судар, эдүгээ, Богд хаант улсын үүх түүх (1911) рүү аажуухан боловч шилжиж эхэлж байгаа дүр зураг ажиглагдаж байна. Өнөөгийн энэ байр байдалтай холбогдуулан хэлэхэд, анхдугаар үндсэн хуулийг ам уралдан магтахаа [бид бүгдээр] болж, түүнийг аажуухан чимээгүйхэн мартмаар байгаа юм. Анхдугаар үндсэн хууль – их сонин конституц. Тэр дотоод өгүүлэмжээрээ, нийгмийн ардчилсан өөрчлөлт рүү хүчирхийллийн замаар [хүртэл] тэмүүлж болно; гэж эрээ цээргүй “нотолсон”, бүр, батлагдахаасаа өмнө хэрэгжиж эхэлсэн ... байдаг юм.

4. БНМАУ –ын сонгуулийн [хуучин] системийн хөгжлийн эхэн ба дунд үе

XX зууны эхэн үеийн үндэсний хувьсгалын үзэл санааны суурь дэвсгэр дээр өрнөсөн их тэмцэл, тухайн үед ээлж дараалан гарсан Богдын хүрээний олон төрийн эргэлтүүдийг “туулан” байж монголчуудыг, эцсийн дүндээ эрх чөлөө, тусгаар тогтнолд хүргэсэн билээ.

1923 оноос Ардын засгийн газрын шийдвэрээр төрийг удирдах хэрэгт нийгмийн анги, бүлэг ялгаварлахгүйгээр олон түмнийг өргөнөөр оролцуулах хэлбэр болох арван гэр, баг, сум, хошуу, аймаг ... улсын засгийн газар хүртэл төлөөлөгчдийн хурлыг шат дараалан байгуулж, ардын төлөөлөгчдийн байгууллагын нэгдмэл тогтолцоо төлөвшин хөгжих үндсийг тавьсан юм. Энэ явцдаа, 1925 оноос 1944 он хүртэл ард түмнийхээ нэг хэсгийн сонгох, сонгогдох эрхийг хасч байсан явдал буй.

Улсын Их Хурал 1924 - 1940 онд бүгд 8 удаа, үүнээс 1924 - 1930 онуудад жил алгасалгүй хуралдаж байжээ. Харин, Улсын VII их хурал (1934) хурлын хуралдах хугацааны давтамжийг 3 жил болгож уртасгасан байна. Улсын Бага хурлын бүрэн эрхийн хугацаа 1934 он хүртэл 1 жил байсан бол түүнээс хойш мөн 3 жил болов. 1925 - 1939 онд Улсын Бага Хурал 7 удаа байгуулагдаж, 22 удаа чуулсан байдаг юм.

БНМАУ -ын хоёр дахь Үндсэн хуулийг Улсын VIII их хурлаар баталсан. Улсын VIII Их хурал 1940 оны 6 сард, тэр үеийн “Бөмбөгөр ногоон” театрт хуралдуулжээ. Улсын Хуралд оролцсон 600 -гаад төлөөлөгчийн ихэнх нь айл хунараар байрлаж байсан ба зөвхөн хотод таних айлгүй төлөөлөгчдийн түр байрлах асуудлыг зохицуулж өгч байв. Хөдөөний төлөөлөгч дотор малчид ч нилээн ирсэн байж. Зарим төлөөлөгч хурал хийж байсан театрт орж гарахдаа толь мөргөсөн, өөрийнхөө дүрийг толинд хараад таньдаг хүнтэй таарав хэмээн сэтгэж, өөртэйгээ мэндэлж орхисон ... гэхчилэнгийн инээдтэй явдал ч гарч байжүхүй. 1949 оны 2 сард хуралдсан БНМАУ -ын IX Их хурал “Сонгуулийн системийг ардчилах тухай” асуудлыг авч хэлэлцээд, улмаар, Үндсэн хуульд нэмэлт оруулж Улсын бага хурлыг татан буулгаж, УИХ -ыг Төрийн эрх барих, хууль тогтоох байгууллага болгов. Хуулийн өөрчлөлтөөр сонгуулийг бүх нийтийн, шууд, тэгш бөгөөд саналыг нууцаар хураах үндсэн дээр явуулж байхыг заасан юм. Энэ үеэс нийгэм, улс төрийн амьдралд, хэдийгээр хэлбэрийн төдий ч гэсэн сонгуулийн ардчилал хэрэгжиж эхэлсэн.

Депутатад нэр дэвшүүлэхээс эхлээд бүхий л үйл ажиллагаанд нь сонгуулийн ардчилал хэлбэр маягаар хэрэгжиж, сонгуулийг дээрээс журамлан зааварлаж, депутатуудын нийгмийн бүрэлдэхүүнийг урьдчилан тогтоож, “заавал сонгогдох ёстой” дарга нарыг сонгуулийн тойргуудад хуваарилан нэрээр нь оноон “олон түмэнд тулгадаг”, тэдгээр нэр дэвшигчид нь үнэн хэрэг дээрээ огт өрсөлдөгчгүй байсан учраас сонгогчид зөвхөн нэр нь байгаа тэр хүний төлөө л саналаа өгдөг, ганцхан нэр дэвшигчтэй учир татгалзсан ч тэртэй тэргүй сонгогдох юм чинь гэсэн сэтгэхүйгээр хандахаас өөр аргагүй байдалд хүрдэг байв. Сонгууль нь ч өөрөө чирэгдэл ихтэй, гол нь сонгогчдыг толгой дараалан яс бүртгэн оролцуулж, сонгуулийн чөлөөтэй байх зарчмыг алдагдуулсан, ангич намч шинж чанарыг агуулсан, арга хэлбэр, зохион байгуулалтын хувьд дээрээс дэглэсэн, хэлбэрдэлтийн шинжтэй болдог байв.

Сонгуулийн шинэ системийн дагуу 1951.6.10 -нд УИХ -ын анхдугаар сонгуулийг явуулж, нийт 295 хүн депутатаар сонгодон, улмаар БНМАУ -ын Их Хурлын анхдугаар [гэх] удаагийн сонгуулийн анхдугаар чуулган 1951.7.05 – 06 -ны өдрүүдэд Намын шинэ хүчний дээд сургуулийн их танхим (одоогийн Удирдлагын хөгжлийн академийн хичээлийн байр) -д болж байлаа. Одоогийн төрийн ордон тэр үед ашиглалтанд ороогүй байсан юм. Өнгөрсөн зууны сүүлчийн хугаст Ардын их хурал ба Улсын их хурлын 16 удаагийн сонгуулийн 62 чуулган төрин ордонд болсон байдаг аж. 1951 оноос эхлэн явуулсан сонгуулийн санал хураалтад сонгуулийн насны хүмүүсийн 99.99 хувийг оролцуулснаа сонгууль “ардчилсан бөгөөд шударга” болсны голлох үндсэн нотолгоо болгож байв. Ийнхүү, засаг төрийн

сонгууль хэт хэлбэрдэлт, гажуудалд орсны улмаас, социализмын гэх тэр үед түүний, мөн чанар агуулга нь болсон - өрсөлдүүлэн шалгаруулах явдал орхигдож, сонгуулийн зарчмууд, зүгээр л, тунхаглалын шинж чанартай зүйл болж хувирсан юм.

Нэхэн төсөөлвөөс, тэр үед улсын хурлын сонгууль ба орон нутгийн сонгуулийн аль аль нь мажоритар системээр явагддаг байж. Мөн, монголын түүхэнд цор ганц удаа ард нийтийн санал асуулга явуулсан байдаг. 1945.10. 20 -нд БНМАУ -ын тусгаар тогтнолын төлөө ард нийтийн санал асуулга явагдаж, түүнд улсын хүн ам нийтээрээ оролцож, эх орноо туурга тусгаар байлгахын төлөө булт олноор дэмжсэн санал өгсөн байдаг. (Энэ тухай бид хойно тусгай дэд бүлэгт, захиалагчийн хүссэнээр, илүү дэлгэрүүлэн өгүүлэх болно)

1924 онд баталсан анхдугаар үндсэн хуульд төрийн эрх барих төлөөлөгчдийн байгууллагыг “Хурал”, 1940 оны үндсэн хуулинд “Хөдөлмөрчин Ардын хурал”, 1949 онд Үндсэн хуульд оруулсан нэмэлтээр “Хөдөлмөрчин Депутатуудын хурал”, 1960 оны үндсэн хуулиар “Ардын Депутатуудын хурал” гэж тус тус нэрлэгдэж, сүүлийн энэ нэршил 1992 оныг хүртэл хэрэгжиж ирсэн түүхтэй.

5. Монгол Улсын сонгуулийн [шинэ] тогтолцоо

1992 оны Үндсэн хуулиар монгол түмэн хүнлэг иргэний нийгмийн цогцлоох үзэл санаагаа нэгмөр тодорхойлон тунхагласан билээ. Улс нийгмийн удирдлагад, ард нийтийн өргөн тэгш оролцоог хангасан ардчилсан засаглалын механизм бол хүн төрөлхтөний нийтлэг том ололт билээ. Ардчиллыг улс төрд хэрэгжүүлэх үндсэн хэлбэр нь олон түмний оролцоог хангасан чөлөөт сонгууль юм.

1990 оны 3 сард Ардын Их Хурал хуралдаж, БНМАУ -ын Үндсэн хуульд зарим нэмэлт өөрчлөлт оруулсан юм. Үүнээс 2 сарын дараа АДХ -ын сонгуулийн хуулийг баталсан нь монголд парламентын чөлөөт сонгууль явуулах анхны, гарааны гэмээр алхам болж өгчээ. Дурдсан хуулийн үндсэн дээр монголын түүхэнд 1990 оны зун анх удаа олон нам оролцсон төрийн сонгууль болсныг, нийгмийн ардчиллын үндсийг тавьсан, түүнийг баталгаажуулсан чухал шат, том амжилт гэж үздэг. Энэ бүхэн, тухайн үед нийгэм даяар өрнөсөн “XVI жарны цагаан морин жилийн тайван хувьсгалын” үр нөлөө байлаа. Ардчилсан хувьсгал гараагүй бол монголын ард түмэн ийм “шинэлиг шударга” сонгуультай “золготоолоо” нилээн удах байсан болов уу.

Монгол Улс 1992 оны УИХ –ын сонгуулийн хуулийг баталж, тэр цагаас хойш монголчууд засаг төрөө нэгэнт тодорхойлсон ардчилсан зарчмаараа сонгон байгуулж, ажиллуулж, басхүү парламентын сөрөг хүчнээр дамжуулан хяналтын механизмыг хэрэгжүүлж иржээ. Түүнээс хойш манай улсын сонгуулийн хууль тогтоомжид суурь гэхүйц өөрчлөлт хөдөлгөөн хийгээгүй гэж хэлж болно.

Анхны ардчилсан сонгуулиар байгуулагдсан Ардын Их Хурал 1992 онд Монгол улсын шинэ Үндсэн хуулийг баталж, хүний эрх, эрх чөлөө, түүний дотор сонгох, сонгогдох эрхийг жинхэнэ ёсоор хуульчлан баталгаажуулсан нь сонгуулийн төдийгүй ... нийгмийн ардчиллын язгуур үндэс, суурь дэвсгэр болсон гэж үзнэ. Монгол Улсын шинэ Үндсэн хуулийг баталсны дараа Улсын Бага Хурлаас Монгол Улсын Сонгуулийн хуулийг, шинэ орчин нөхцөлд 1992 онд шинээр баталж, 4 жилийн дараа буюу 1996 онд түүнд дахин нэмэлт өөрчлөлт оруулсан юм.

Монгол Улсын Үндсэн хуулийн 16 дугаар зүйлд “Монгол улсын иргэн ... шууд буюу төлөөлөгчдийн байгууллагаараа уламжлан төрийг удирдах хэрэгт оролцох эрхтэй. Төрийн байгууллагад сонгох, сонгогдох эрхтэй. Сонгох эрхийг 18 наснаас эдэлнэ. Сонгогдох насыг ... хуулиар тогтооно” гэж заасан байдаг. Үндсэн хууль хэрэгжээд 20 гаран жил өнгөрлөө. Эдүгээ хүмүүс энэхүү эрхээ чөлөөтэй, эрх тэгш эдэлж, төрийн сонгуульд ухамсараараа оролцож өөрийн сонголтоо хүссэнээрээ хийж, жилээс жилд сонгогчдын боловсрол улам

улмаар ахин дэвшиж байгаа ч тэмдэглэн хэлэх ёстой болов уу. Мөн, сонгогч будилснаас болж саналын хуудас олноор хүчингүй болох, эсхүл ямар нэгэн шалтгаанаар юм уу, тодорхой “зорилгоор” санал өгөхгүй байх явдал ч гарсаар байна.

УИХ -ын 1992 оны сонгуульд бүртгүүлсэн сонгогчдын 95.6%, 1996 оныход 92.1%, 2000 оныход 82.4%, Монгол Улсын Ерөнхийлөгчийн 1993 оны сонгуульд 92.7%, 1997 оныход 85%, 2001 оныход 83% нь тус тус оролцсон дүн гардаг. 1990 оны анхны ардчилсан сонгуульд АИХ -ын депутатын 430 суудлын төлөө 2413 нэр дэвшигч өрсөлдөж байлаа. УИХ -ын 1992 оны [анхны] сонгуульд 76 суудлын төлөө 293, 1996 оны хоёрдахь удаагийн сонгуульд 302, 2000 оны гуравдахь удаагийн сонгуульд 602 хүн тус нэр дэвшиж өрсөлджээ ... гэх мэт. Өрсөлдөгчид нам, эвслээс болон бие дааж нэр дэвшсэн байлаа. Үр дүнгийн тухайд бол, жишээ нь, 1992 оны сонгуульд МАХН -аас нэр дэвшигчдийн төлөө, саналаа өгсөн нийт сонгогчдын 57%, МоАН – МҮДН -ын эвслээс нэр дэвшигчдийн төлөө 17.5%, МСДН -аас нэр дэвшигчдийн төлөө 10.1%, бусад намаас нэр дэвшигчдийн төлөө 12.4%, бие даагчдын төлөө 3% нь тус тус саналаа өгч, парламентын суудлаас МАХН -д 70, эвсэлд 4, МСДН -д 1, бие даагчид 1 суудал тус тус ногдсон байдаг юм.

Харин, 1996 оны сонгуульд Ардчилсан холбоо эвсэл (АХЭ) -ээс нэр дэвшигчдийн төлөө, саналаа өгсөн нийт сонгогчдын 47.2 хувь, МАХН -аас нэр дэвшигчдийн төлөө 40.6 хувь, бусад намаас нэр дэвшигчдийн төлөө 9 хувь, бие даагчдын төлөө 3.1 хувь нь тус тус саналаа өгч, парламентын суудлын АХЭ -д ногдох хэсэг 50 төлөөлөлтэй, МАХН -д 25, бие даагчид 1 төлөөлөлтэй байхаар тус тус хуваарилагджээ.

2000 оны сонгуулийн хувьд авч үзвэл, дээрх үзүүлэлтүүд дараахь байдалтай байна. МАХН -аас нэр дэвшигчдийн төлөө 53.3%, АН -аас нэр дэвшигчдийн төлөө 13.3%, ИЗН -аас нэр дэвшигчдийн төлөө 3.4%, МАШСН -аас нэр дэвшигчдийн төлөө 11%, бусад намаас нэр дэвшигчдийн төлөө 16%, бие дааж нэр дэвшигчдийн төлөө 3% нь саналаа өгч, суудал МАХН -д 72, АН -д 1, ИЗН -д 1, Эх орон – МАШСН -д 1, бие даагчид 1 ногдов.

Монгол Улсын Ерөнхийлөгчийн 1993 оны сонгуульд МҮАН, МСДН -ын эвслээс нэр дэвшигч, 1997, 2000 оны сонгуульд МАХН -аас нэр дэвшигч тус тус ялж байсан юм. 1992 оноос хойш орон нутгийн хурлын сонгууль ч хуулийн дагуу зохих ёсоор явагдаж иржээ. Монгол Улсын Их Хурлын сонгуулийн тухай хуулийн тухайн үеийн өөрчлөлтөд заасан ёсоор, [2008 оны] тав дахь удаагийн Улсын Их Хурлын сонгууль 76 мандаттай, томсгосон 26 тойрогт болж, МАХН - 42, АН - 24, ИЗН - 1, бие даан нэр дэвшигч - 1 гэсэн төлөөлөлтэйгээр өнөөгийн парламент бүрдэн ажиллаж байна.

[Сүүлийн 20 жилийн] УИХ –ын сонгуулийн зарим статистик, ерөнхий мэдээллийг хүснэгтээр харуулбал:

Сонгуулийн жил	Сонгуулийн насны нийт хүн ам	Сонгогчийн нэрийн жагсаалтад бичигдсэн хүний тоо	Санал өгсөн хүний тоо	Сонгогчдын нэрийн жагсаалтад бичигдээгүй хүний тоо		Сонгууль өгөөгүй сонгогчдын тоо	
				Тоо	Эзлэх хувь (%)	Тоо	Эзлэх хувь (%)
1992	1183041	1085129	1037392	97912	8.3	145649	12.3
1996	1217227	1147260	1057182	69967	5.8	160045	13.1
2000	1361529	1247033	1027985	114496	8.4	333544	24.5
2004	1524347	1331721	1091203	192626	12.6	433144	28.4
2008	1651819	1542917	1179448	109202	6.6	472371	28.6

Дээрх хүснэгтээс харвал, сонгогчдын нэрийн жагсаалтад бичигдээгүй хүний тоо харьцангуй бага хэлбэлзэж, харин, сонгууль өгөөгүй хүний тоо байнга өсөн нэмэгдсээр байгаа нь сайн үзэгдэл яавч биш. Хүмүүс яагаад сонгууль өгөх “жаахан жаахан дургүй болоод байгаагийн” учир шалтгааныг судлах хэрэгтэй мэт. Үүнд холбодох дүгнэлтийн бус зарим нэг санааг хойно, “Ард нийтийн санал асуулга” дэд гарчиг бүхий өгүүлэмжийн төгсгөлд оруулсан болно.

5. Ард нийтийн санал асуулга (1945)

1940 -өөд он гараад Монгол Улс өөрийн тусгаар тогтнолыг бусад улс орноор хүлээн зөвшөөрүүлэх улстөрийн гадаад бодлогыг эрчимтэй явуулж эхэлсэн байдаг. Монголын тусгаар тогтнол нь геополитикийн үүднээсээ гагц манай асуудал байгаагүй, юун түрүүнд дэлхийн бодлогыг тодорхойлогч манай хойд ба өмнөд хөршийн ашиг сонирхлын хүрээнд “ямар ч зайлбаргүйгээр” багтаж байсан юм.

Зөвлөлт, Хятадын хоорондын хэлэлцээний дүнд “Найрамдал ба холбооны тухай гэрээ” байгуулагдаад удаагүй цаг байлаа. Энэ гэрээний 2 тал монголын тусгаар тогтнолын талаар харилцан нот бичиг солилцжээ. Дундад иргэн улсын нот бичигт “Тусгаар тогтнолын төлөө Гадаад Монголын ард түмэн нэг биш удаа тэмцэж байсныг харгалзаж, Японыг ялсны дараа, хэрэв Монголын ард түмэн бүх нийтийн санал хураалтаар энэ [туурга тусгаар орших] хүслээ баталж чадвал, Хятад Засгийн газар Гадаад Монголын тусгаар тогтнолыг [одоогийн хилээр нь] зөвшөөрөх” -өө нөгөө талдаа мэдэгдэв.

Хэсэгхэн хугацаа өнгөрч япон бууж өгсөнөөр дэлхийн дайн ч дуусав. Зөвлөлт Холбоот Улс, Дундад Иргэн Улсын харилцан солилцсон нот бичгийн агуулга, мөн хятадын талаас манайд ирүүлсэн нот¹²³ бичгийн үндсэн дээр БНМАУ -ын Бага Хурлын Тэргүүлэгчид 1945.9.21 –нд тогтоол гаргаж, БНМАУ -ын тусгаар тогтнолын талаархи ард нийтийн санал хураалтыг 1945.10.20 -ны өдөр [нийтээр нэгэн зэрэг] явуулахаар шийдэв. Энэ шийдвэр амжилттай хэрэгжсэн юм.

БНМАУ -ын Бага Хурлын Тэргүүлэгчдийн 1945.10.05 -ны өдрийн 85 дугаар тогтоолд: “санал гаргах хуудсан дээрх өөрийн овог, нэрийн дор “зөвшөөрөх” буюу “татгалзах” хоёрын аль нэгийг бичиж, гарынхаа үсгийг зур. Хэрэв, бичиг үсэг мэдэхгүй бол баруун гарынхаа эрхий хурууг дар” гэж процедурын шинжтэй нарийвчилсан заалт хүртэл оруулсан байдаг аж.

Улс даяар нийтдээ, санал хураалтын 4304 комисс ажилласан. Дундчилж үзвэл, бараг 100 –хан сонгогч тутамд 1 сонгуулийн хэсэг ногдож байгаа нь, тухайн асуулдалд засаг төрөөс хэр зэрэг анхаарсныг илтгэн харуулж байна. Санал хураалтын бэлтгэл байдлын үеэр ард иргэдийн дунд олон удаагийн хурал цуглаан зохион байгуулж, ухуулга сурталчилгааны ажил өрнөсөөр 1945.10.20 -ны ажлын бус өдөр санал хураалт явагдсан. Ард нийтийн санал хураалт эхлэхэд Дундад Иргэн Улсын Засгийн газраас Ли Фа - жан тэргүүтэй хүмүүс ирж ажиглалт хийсэн.

Санал хураалт 1945.10.20 –ны өдрийн өглөөний 06 цагаас оройн 23 цагийн хооронд орон даяар нэгэн зэрэг явж, яс үндэс, хүйс, шашин шүтлэг, боловсролын байдлыг үл харгалзан БНМАУ -ын харъяат 18 -аас дээш насныхан оролцож, тухайн өдрөө бүрэн дуусч, **санал хураах төв комисс** 1945.10.30 -нд протокол үйлдэн, тогтоол гаргажээ.

Эх орныхоо тусгаар тогтнолын төлөөх бүх нийтийн санал хураалтанд сонгуулийн насны оролцвол зохих нийт 494960 хүнээс оролцсон 487409 буюу хамрагалт 98,5 гэсэн өндөр

¹²³ Нот бичиг Бүгд Найрамдах Дундад Иргэн Улсын Гадаад Явдлын Яамны сайд Ван Си-зы –гээс 1945.8.14 –нд ирсэн;

хувь үзүүлэлттэй гарсан байна. Санал өгсөн бүх хүн улсынхаа тусгаар тогтнолын төлөө “за” гэж санал нэгтэй хэлжээ. Оролцсон бүх хүн “тусгаар тогтнолоо батлан зөвшөөрөв” хэмээн саналаа өгөн, татгалзсан хариу нэг ч гараагүй гэдэг. Харин 7551 хүн буюу нийт санал өгөх хүний 1,5 хувь нь ямар нэг шалтгаанаар санал хураалтанд оролцоогүй юм. “1937 он” –ы их хэлмэгдүүлэлтийг туулж зовлон үзсэн, пролетарийн диктатурт нухлагдаж “номхорсон”, гэгээрч боловсорч амжаагүй нийгэмд яагаад ийм олон хүн нэгэн зэрэг хүн сонгуульд оролцсонгүй вэ, тэрхүү “ямар нэг шалтгаан” гэдэг нь чухам юу юуг хэлж байв гэдгийг түүхчид цаашид сайн судалж үзэх биз ээ. Тэднийг сонгуульд оролцуулаагүй байх магадлалтай.

Санал хураах төв ба **орон нутгийн комисс** зорилгоо амжилттай биелүүлсэн гэж үзсэн; тул Улсын Бага Хурлын Тэргүүлэгчдийн 1945.11.12 -ны өдрийн 100 тоот тогтоолоор тэдгээрийг татан буулгасан байна.

Монголын тусгаар тогтнолын төлөөх ард нийтийн санал хураалтын дүнг БНМАУ -ын Бага Хурлын Тэргүүлэгчид Зөвлөлт Холбоот Улс ба Дундад Иргэн Улсын Засгийн газарт тус тус уламжлан мэдэгдэв. 1946.01.05 -нд хятадын тал монголын тусгаар тогтнолыг “урьд амалсан ёсоороо” манай талд нот бичиг¹²⁴ ирүүлэн хүлээн зөвшөөрч, 1946.02.13 -нд БНМАУ – Дундад Иргэн Улсын хооронд дипломат харилцаа тогтсон түүхтэй. Ард нийтийн санал асуулгаар нэгмөр тодорхойлогдсон бидний эрхэм зорилго улам лавшран хэрэгжсээр 1961.9.27 –нд Монгол Улс НҮБ –ын бүрэн эрхт гишүүн болсон юм.

Дашрамд тэмдэглэхэд, 1962 онд тухайн үеийн Францын колони байсан Алжирын тусгаар тогтнолын асуудлаар бүх ард түмний санал асуулгыг франц, алжир [хоёр] улсад нэгэн зэрэг явуулсан. Тэгэхэд, франц, алжирын нийт сонгогчдын 70% нь алжир улсын тусгаар тогтнолыг дэмжсэн санал өгч байв. 1988 онд Франц улсаас тусгаарлах эсэх асуудлаар бүх ард түмний санал асуулгыг “шинэ каледони” –д явуулсан боловч ихэнх сонгогчид тусгаар тогтнолын эсрэг санал өгч, тухайн субъект цаашдаа ч франц улсын бүрэлдэхүүнд хэвээр байх болжээ. 1995 онд Канадын Квебек муж тусгаар тогтнох эсэх асуудлаар уг мужийн хүн амын дунд санал асуулга явуулсан ч оршин суугчдын 51% нь квебек муж канадаас салан тусгаарлахын эсрэг санал өгч, ёсоор болж байжээ. ОХУ –д асуудлыг цэргийн хүчээр таслан зогсоодог. Мөн, Гүржид үүнтэй төсөөтэй явдал болж, эмгэнэлт бөгөөд эсрэг үр дүнд хүрч байсан гашуун туршлага бий.

«Сонгууль [санал асуулга ч “сонголт” хийлгүүлж байгаа тэр агуулгаараа бас сонгууль мөн юм] бол улс орны тусгаар тогтнолын баталгаа, үнэхээр эрхэм чухал зүйл байдаг юм байна, гэдгийг монголын ард түмний зүрх сэтгэл, уураг тархинд баттайяа зоож өгсөн, өнөөгийн шинэ үеийнхний ярьдагчлангаар, хүн нэгбүрийн бор тархинд “кодолж суулгасан” үйл явдал бол 1945.10.20 -нд болсон “ард нийтийн санал асуулга юм» гэж ардчилсан төрийн ахмад зүтгэлтэн, түүхэн нийтлэлч, судлаач Минжүүрийн Далайхүү бичиж “дүгнэсэн” нь бий.

Нийгмийн тогтолцоог бүхэлд шинэчилж өөрчилсөн “ардчилсан хувьсгалын он жилүүдэд” монголын ард түмэн төрийн эрх барих дээд байгууллагынхаа бүрэлдэхүүнийг тавантаа сонгосон арвин туршлагатай болж, эдүгээ 6 дахь сонгуулиа идэвхтэй хүлээж байна. Өнгөрсөн хорин хэдэн жилийн хугацаанд, тусдаа байг гэхэд, энэ олон сонгуулийн зохион

¹²⁴ Хятадын талаас Нот бичиг 1946.01.12 –нд ирсэн. Тэнд, “1945.10.20 -нд гадаад монголд явуулсан ард нийтийн санал хураалтын дүнгийн тухай [танай] нотыг хүлээн авлаа. Энэ нь гадаад монголын ард түмнээс өөрийн тусгаар тогтнолыг баталсныг илэрхийлсэн хэрэг мөн. Батлан хамгаалах дээд зөвлөлийн тогтоол ёсоор Хятадын засгийн газар нь энэ өдрөөс эхлэн Гадаад Монголын тусгаар тогтнолыг хүлээнэеэ зарлана. Үүнийг мэдэгдэхээр энэ нотыг явуулав” гэжээ.

байгуулалтыг хэрэгжүүлэх явцдаа эрх баригчид “ард түмнээсээ “юм” асууж шийдэх боломж нээлттэй оршсоор байв. Гэвч, харамсалтай нь, оршин буй бэлэн сайхан энэ боломжийг, өөрөөр хэлбэл, “ард нийтийн санал асуулга” гэсэн асуудал шийдэх хүчирхэг механизмыг тэд нэг ч удаа ашиглаагүй байдаг. Асуувал зохих, заавал асуумаар, ард түмнээр өөрөөр нь эвтэйхэн шийдүүлмээр зүйлс улстөрийн амьдралд зөндөө бий гэдэгт эргэлзэх явдал үгүй биз ээ.

Энэ байдлыг зарим талаар хурцаар шүүмжлэх явдал сүүлийн жилүүдэд элбэгсэж байна. Шийдвэр гаргагчид ард түмнээсээ асуух лавлах сонирхолгүй байна гэдэг бол, даруухан хэлэхэд, тэднийг огт хүндэтгэхгүй, тоохгүй ... байгаагийн илрэл мөн гэж үзэх үзэл хадлага ч байдаг. Байдал өөрчлөгдсөөр талууд бие биенээ харилцан үл хүндэтгэх тийм чиглэл рүү гулсах аюул ч байж болно. Үүнийг тоо баримт, үйл явдал харуулсан гэж үздэг. Жишээлбэл, 2008 оны орон нутгийн сонгуульд оролцвол зохих нийт 1.651819 сонгогчдын талаас илүү хувь нь буюу **санал өгөөгүй хүний тоо 881414 болж буурсан** нь нийт сонгогчдын 55.4 % -тай тэнцэж¹²⁵ байна. Мөн, сонгуулийн дүнг эсэргүүцсэн “7 сарын 01” –ний олон нийтийн эмх замбараагүй байдал ч гэсэн “харилцан үл хүндлэлийн хурц илрэл” мөн гэж үзэж болно.

Тоталитар дэглэмт хуучин нийгэм хүртэл ээдрээтэй асуудлыг энгийн олноор өөрсдөөр нь шийдүүлж [чадаж] байсан байна. 1992 оны шинэ үндсэн хууль батлагдаж, байнгын парламент ажиллаж ирсэн сүүлийн 20 жилд “ард нийтийн санал асуулга” гэсэн энэ хүчирхэг механизмыг улстөрийн ээдрээтэй асуудлыг нэгмөр шийдвэрлэх арга хэрэгсэл болгон “бодитойгоор ашиглах” талаар хууль тогтоох байгууллагын зүгээс эерэг тодорхой шийдвэр нэг ч удаа гарсангүй явж ирснийг ч тэмдэглэн хэлэх нь нь зөв болов уу.

Хавсралт 1.

Богдын хүрээний төрийн эргэлтүүд¹²⁵

A. 1911.11.28;

Богд Жэбзундамба хутагт лүндэн буулгаж “... одоо монголчууд өрх тусгаар улсаа мандуулж бусдын эрхшээлээс ангижрах цаг болсон. Тиймээс, үндэсний тусгаар тогтнолын төлөө тэмцлийг эрс шийдэмгий явуул” гэвэй. Богд гэгээн үйл явдалд оролцох байр сууриа нэгмөр ил болгож, улсын тусгаар тогтнолын тэмцлийн манлайлагчийн байр сууринд албан ёсоор ийнхүү шилжсэн нь, мөн чанартаа, яахын аргагүй, төрийн “эерэг” эргэлт мөн байв. (Хутагтын зарлигийн үг агуулгыг утгачилан товчлов)

B. 1912.11.03;

Хаант Орос Монголын тусгаар тогтнолыг биш, Монголын автономит [хятадын гадаад монгол] –ийг зөвшөөрсөн [тийм] хэлэлцээрийг монголтой байгуулав. Гэрээнд Богдхаант Монгол Улсын 5 яамны сайд гарын үсэг зурсан. Энэ гэрээгээр монголын тусгаар тогтнол, хэрэг дээрээ, үгүй болов. Тэгээд зогссонгүй, Урианхайн хязгаарыг ороост алдав. Үйл явдал төрийн эргэлтийн шинжтэй. Энэ үйл явдлаас хойш 12 жилийн дараа болсон Улсын анхдугаар их хуралд урианхайн хязгаараас сонгогдсон 6 төлөөлөгч очоогүй байдаг нь тэднийг [хэн нэгэн] Нийслэл хүрээ рүү явуулаагүй бололтой ... буюу, дээрх гэрээ “амьдрал хэрэгжсэн” нь тэр үедээ ч илт байжээ.

C. 1913.11.05

Орос - Хятадын тунхаглал гарсан. Их орос манайд ашиггүй [өмнөх] гэрээг Дундад

¹²⁵ Ийм жагсаалт урьд өмнө үйлдэгдэж байгаагүйг тэмдэглэх нь зүйттэй болов уу. [Ред.]

иргэн улстай далдуур үгсэн лавшруулан баталгаажуулж авсан. (Монголыг оролцуулалгүйгээр) Үйл явдал жилийн өмнөх хийгдсэн гэрээний үргэлжлэл бөгөөд монголын гадна болсон. Монгол Улсын тусгаар тогтнолын асуудлыг, монгол улсыг [өөрийг нь] оролцуулалгүйгээр шийднэ гэдэг бол эзлэн түрэмгийлэхтэй эн тэнцүү үйлдэл. Үйл явдал төрийн эргэлтийн шинжтэйг өмнө тэмдэглэсэн.

D. 1915.05.25;

Гурван улсын гэрээгээр, Богд хаант Монгол Улсын туурга тусгаар байдал үгүй болов. Хиагтын хэлэлцээр 1914.8.26 -наас эхэлж он дамнан 9 сар үргэлжилсэн, монголын талд хүнд хэцүү хэлэлцээр байсан. Их хөршүүд Монгол улсын тусгаар тогтнол, бие даасан байдлыг хязгаарлаж, автономит Монголын хилийг зөвхөн Халх дөрвөн аймаг, Ховдын хязгаараар зааглан, монголчууд нэгдмэл нэг улс байгуулах их хэргийг хэрэгжих “боломжгүй зүйл” болгосон. Хэлэлцээрээр, Барга болон Өмнөд Монгол нь автономитын гадна үлдэж, монголчууд газар нутгаа “алдсан”, алдах эрх зүйн үндэс бүрдсэн. Тусгаар [байсан] улс хятадын автономит муж болж хувирч байгаагаараа үйл явдал төрийн эргэлтийн шинжтэй.

Энд тоочсон үр дүн, тайлбар сэлтээс харахад, Хиагтын гэрээний дараа Монголын автономитид *de facto* талаасаа “бие даасан улсын шинжтэй орших боломж бас ч гэж бага сага үлдсэнийг нэмж хэлэх нь зүйтэй болов уу. Хиагтын хэлэлцээрээр, монгол дахь оросуудын байдал бэхжив. Энэ үед, Нийслэл хүрээнд суугаа оросууд “өөртөө засах локаль эрхтэй” аж төрөх болжээ. Жишээ нь, 1917 онд ороост гарсан хувьгалыг Нийслэл хүрээний оросууд дэмжиж, Консулын байрны дэргэд жагсаал хийснийг Ерөнхий консул “өөрийн хүчээр” түүгээрээ хөөн тарааж байжээ.

E. 1919.11.22;

Хятадын генерал Сю Шү-жан Монголын автономитыг устгасанаа албан ёсоор зарлав. Дундад иргэн улсын төрийн бодлого монголын нутаг дээр бүрэн утгаараа хэрэгжиж, ялангуяа Нийслэл хүрээний “захиргаа” хятадуудын мэдэлд шилжив. Орос, Хятадын цэргийг монголд оруулахгүй; гэсэн 3 улсын гэрээний “өндөр үнэ төлж” байж оруулж авсан заалт “хууран мэхлэлт” байсан нь үүгээр ил болов. Нийслэл хүрээний байдал монголчуудын хувьд хөөрхийлэлтэй байдалд орж ... бүр Хүрээг “монголчуудаас эгнэгт цэвэрлэх”, “цагаан сарыг нь улаан сар болгож” хүн зоныг нь алж хядах “хүрээний их аллага” хэрэгжих магадлалтай болж ирсэн “аман түүх” үлдсэн нь ч бий. Энэ нь, орос оронд “октябрийн” гэх хувьсгал, иргэний дайн дэгдэн “монголыг 2 талаас нь булаалдах хүч” –ний харьцаанд өөрт нь ашигтай өөрчлөлт гарсныг хятадын тал шийдэмгий ашиглаж санасандаа хүрсэн хэрэг байлаа. Монголын “ор нэрийн төдий” тусгаар тогтнол үгүй болов. [Үйл явдал, монголын талд, төрийн эргэлтээс ч хол давсан сөрөг хүнд уршигтай туссан]

F. 1921.02.03;

Нийслэл хүрээнд оросын цагаан цэрэг хэний ч зөвшөөрөлгүй орж ирэв. Азийн морин дивизийн командлагч, генерал барон Унгерн Штернберг Нийслэл Хүрээг хятадын цэргээс чөлөөлөв. Цагаан цэргийн хурандаа Леонид Сипайло Нийслэл хүрээний комендант болов. Богд хааныг эрдэнийн сууринд нь дахин залж, түүний Засгийн газрыг “хуучин ёсоор” нь байгуулж ... тусгаар Монгол Улсыг дахин сэргээв. Монгол дахь хятадын засаг бүрэн унав. Энэ нь монголын түүхэнд гарсан санамсаргүй бөгөөд чухамдаа төрийн эргэлтээс ч давсан гэмээр “зерэг талдаа” том үйл явдал байлаа.

G. 1921.7.06;

Нийслэл хүрээнд оросын улаан цэрэг “цагаантныг хөөх халхавч нэрээр” орж ирэв. “Монголд одоо ямар ч цагаантан байхгүй, тэд бүрэн арилсан. Та нар наашаагаа Нийслэл хүрээ рүү битгий ир, цаашаа даруй буц” гэж Богд хаан монголын хилийг

нэгэнт давсан улаантнуудын өөдөөс уургын улаагаар удаа дараа элч илгээсэн ч нэмэр болоогүй. Улаан цэргийн дарга, халимаг офицер Харти Хануков Нийслэл хүрээний комендант болов. Монголыг булаалдсан орос хятадын он удаан жилийн тэмцлийн сүүлчийндүү гэмээр чухал шатанд “хойд хөрш” ийнхүү ялав. Монголд төр эргэж, засаг шилжирэв ...

Н. 1922.5.22;

Манжуурыг эрхшээсэн хятадын генерал, “монголыг тохинуулах дээд комиссар”, ноён Жан Зо-лин дорнод хятадын төмөр замаас оросуудыг зайлуулах бодлого барьж байв. “Хаант засгийн төлөө үзэлтэн” тэрбээр, монголыг, хятадын салшгүй хэсэг байсан, цаашдаа байх ёстой хэмээн үзэж ... ийм нэгэн [хилэнтэй] захиаг төв засгийн газартаа илгээж байжээ. Тэнд,

- а. Оросын засгийн газар монголд цэрэг оруулахдаа, цагаантныг устгаж Өргөөд дэг журам тогтоогоод, монголыг хятадын талд буцааж өгнө гэсэн ... одоо янз бүрийн шалтаг шалтгаан хэлээд буцааж өгөхгүй байна. Энэ бол шударга бус явдал.

Тагнуудын мэдээнээс үзэхэд, оросууд цэргээ гаргахын оронд улам бүр шинэ анги нэгтгэлүүдийг нэмж монгол руу илгээсээр байна. Тэднийг монголоос одоо сайн дураараа гарч явна гэж найдах хэрэггүй боллоо. Тиймээс, би оросын эзлэн түрэмгийлэгчдийг цэргийн хүчээр монголоос хөөн зайлуулахаар шийдээд байна.

Монгол руу цэрэг илгээхэд 5 сая долл. хэрэгтэй ... 3 –ыг нь би өөрөөсөө гаргана, үлдэх хэсгийг Засгийн газар надад ирүүлэх ёстой. Хэрвээ, төв засгийн газар эс хөдөлбөл, монголыг алдсан хариуцлагыг би хүлээхгүй шүү ... гэжээ.

Хятадын генералын дээрх мэдэгдэл хэрэгжих бүрэн бололцоотой байсан. [Азаар ч юм уу, эзээр ч юм, юутай ч тийм юм болоогүй өнгөрчээ. Энэ бол Нийслэл хүрээнд ... дараагийн төрийн эргэлт тун ойрхон байсныг нотлох түүхэн баримт энэ мөн буюу. Энэ бүхнийг энд юу гэж өгүүлж байгаа вэ гэхээр, тэр үед “монголын орших ба эс орших нь биднээс биш тэднээс илүү хамаарч байсан” –ыг тодотгохын тулд болой]

И. 1924.5.31;

Дээрх байдлыг сайтар ойлгож байсан оросууд “дипломат аргаар байлдаж”, “гадаад монгол нь хятадын салшгүй бүрэлдэхүүн хэсэг мөн, Дундад Иргэн Улс нь Гадаад Монголыг эзэн мэдэх бүрэн эрхтэй “ гэсэн заалт бүхий хэлэлцээрийг хятадын талтай “монголд хэлэлцүүлж”, “ардын засгийн ар хударгаар” ахинтаа бас байгуулж амжсан байв. Гэвч ... эцсийн дүндээ асуудал оросын талд ашигтайгаар шийдэгдэж, “монголыг орос эзэлсэн” хэвээр үлдсэн юм.

Монголын нийгмийн улстөрийн дээд ерөнхий эрх мэдэл гадаадынхны гарт ээлжлэн ороод байсан ч, орон нутагт, тухайлбал, Их хүрээнд “орос захиргаа, манж – хятад захиргаа, монгол захиргаа” бие биенийхээ дотоод хэрэгт аль болохоор оролцохгүй байхыг хичээж, “зэрэгцээ олон засаг” –ууд параллель оршоор ирсэн нь сонин байдаг. Хэдий тийм ч гэрээнд бас зарим ололт байсан юм. Автонимт Монголын дотоод хэрэгт Хятад, Оросын зүгээс оролцохгүй байхаар тогтсон, бас, төдийгүй эзэн хаан, засгийн газар, нутаг дэвсгэр, хил хязгаар, цэрэг зэргийг хэвээр байлгахаар тохирсон байв. Мөн Хятад иргэдийг олноор суурьшуулахгүй байх, олон улстай худалдаа үйлдвэрийн хэргээр харилцах бүрэн эрх ... зэргийг “олж авсан” байдаг юм.

Олноо өргөгдсөний он жилүүдэд Богд хаант улс манжийн хуулийн ерөнхий агуулгыг

өөрчлөхгүйгээр хэрэглэж байлаа. Мөн, “Жинхэнэ дагаж явах хууль, дүрэм” ... зэрэг шинэ дэг журмууд ч нэмж бас гарсан. Сонгуулийн тухай бодох төсөөлөх боломжгүй ... тэр болтол тун их хол байсан ийм ээдрээт цаг үед Нийслэл хүрээний “уламжлалт засаг, удирдлага” өдөр тутмын чиг үүргээ [өөрийн дотоодод] хуучин ёсоор гүйцэтгэсээр байлаа. Халх дөрвөн аймгийн чуулганы дарга, жанжин, Нийслэл Хүрээний Эрдэнэ Шанзудба, Нийслэл Хүрээ, Маймаа хот, Хиагтын худалдааны монгол, иргэдийг захирах хэлтсийн түшмэл нар, зүүн, баруун өмнө хязгаарын сайдуудаар ... дамжин засаг захиргааны чиг үүрэг халхын нутагт хэрэгжиж байжээ.

* * *

Хавсралт 2.

Улсын хурлын дарга (1911 - 2012)

Туурга тусгаар байсан ба “тусгаар гэгдэж” байсан Монгол Улсын өнгөрсөн 100 жилийн түүхэнд “улсын [хурлын] дарга” гэсэн ухагдахуунд дүйцэх албан тушаалыг хэн хэн хэдэн онд хичнээн хугацаагаар, ямар статустайгаар” хашиж байв гэдгийг нэр усаар нь жагсаан гаргах, уг нь амархан, баймаарсанж. Гэтэл цагаа тулахаар тийм бус бололтой юм. Гол бэрхшээл нь Монгол Улс яг хэзээ тусгаар улс болсон бэ [байсан бэ] гэдэгт хэрхэн хариулахаас их зүйл хамаардаг ажээ. Энд үзэл бодлын зөрөлдөөн их. Мөн, засаг-төрийн дээр улстөрийн “нам” гарчихсан байсан түүхэн гэж онцлог ... зэргийг нэмж тооцвол асуудал бүр ч хүндэрнэ. Юутай ч бид, их төлөв, дээд албан тушаалын нэр, хурлын байгууллагын шинж төрхийг баримталсхийн «Монгол Улсын хурлын дарга (1911 - 2012)» гэсэн хялбаршуулсан жагсаалтыг доорхи байдлаар үйлдэв. (Хүснэгт 1.)

Монгол Улсын анхны төрийн тэргүүн бол Богд хаант Монгол Улсын засаг төрийн тэргүүн нь хэмжээгүй эрхт эзэн хаан Жэбзундамба хутагт мөн билээ. Зонховын ширээнээ заларсан Богд лам олноо өргөгдсөний он жилүүдэд хурал даргалж байгаагүй, [улсын] “хурлаас дээгүүр” үнэмлэхүй эрхтэй эзэн, [жинхэнэ] хаан байсан юм. 1921.7.08 –ны төрийн эргэлтийн дараа Богд гэгээнийг эрх мэдэл хязгаартай болсон. Энэ мөчөөс эхлэн тэрээр хэмжээт эрхт хаан буюу “бэлгэ тэмдэг” болж хувирсан бөгөөд насан эцэслэтэлээ монголын нийгмийн дээд эрх мэдлээс хол хөндий; байсан юм.

Богд хаант Монгол Улсын үед буюу 1914 – 1918 онд оршин байсан “Улсын хурлын яам” (дээд ба доод хурал) –ны сайд хэн байв, үгүй дээ л түүнийг хэн хэн хавсарч байв; гэдэг тухайд мэдээлэл олдож өгсөнгүй. Энэ мэт зарим бэрхшээл нь, манайд Богд хаант Монгол Улсын “түүх судлал” сайн гүнзгийрч амжаагүй байгаатай холбоотой байж болох юм.

“Улсын хурлын тэргүүн” -ий тухайд 1921 – 1924 оны хоорондох цаг мөч нилээн ээдрээтэй. Харин, 1924 оноос зарим зүйл “ядаж хэлбэрийн талаас нь харсан ч” их бага хэмжээгээр тодрох маягтай болж ирсэн билээ. Улсын анхдугаар хурлаас өмнө Түр цагийн хурал гэж байсан. Удалгүй “тараагдсан” энэ хурлын дарга эрхлэгч хэн байсны тодруулж амжсангүй. 1924 онд Балингийн Цэрэндорж нь хурлын чиглэлд олон чухал үүрэг гүйцэтгэж байсан боловч оны сүүл рүү, Наваандоржийн Жадамбаа Улсын Их Хурлын дарга болж, анхдугаар үндсэн хууль дээр [батламжилсан] гарын үсгээ зуржээ.

Үндсэн хууль үйлчилж эхэлмэгц Улсын Бага Хурлын Тэргүүлэгчдийн даргын албан тушаалд очсон хүн төр засгийн удирдагч [тэргүүн] болж, албан үүргээ гүйцэтгэж эхэлжээ. Анхны тэрхүү Улсын Бага Хурал “тараагдсан” -ы дараа буцаад Улсын Хуралд эрх мэдэл шилжиж, хурлын тэргүүнийг Улсын Их Хурлын Тэргүүлэгчдийн дарга гэж нэрлэх болов. 1960 онд энэ албан тушаалын нэр дахин өөрчлөгдөж Ардын Их Хурлын Тэргүүлэгчдийн дарга болжээ.

Хүснэгт 1.

№	Он дараалал	Улсын хурлын дарга [овог, нэрээр]	Албан тушаал [дүйцүүлсэн]	Хугацааны интервал
A	(1)	(2)	(3)	(4)
Богд хаант Монгол Улс				
...	1911 -1921	-		Энэ хэсэгт тайлбарлахад амаргүй зүйл олон бий. (Хавсралт 1. –ийг үзнэ үү)
Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улс				
2.	1924	Цэрэндорж Балингийн		1924.5.20 - 1924.11.28 (Үүрэг гүйцэтгэгч)
3.	1924	Жадамбаа Наваандоржийн	БНМАУлсын Их Хурлын дарга	1924.11.28 - 1924.11.29
4.	1924	Гэндэн Пэлжидийн	БНМАУлсын Бага Хурлын Тэргүүлэгчдийн дарга	1924.11.29 - 1927.01.15
5.	1927	Дамдинсүрэн <u>Жанцангийн</u>	-- " --	1927.11.16 - 1929.01.23
6.	1929	Чойбалсан <u>Хорлоогийн</u>	-- " --	1929.01.24 - 1930.4.27
7.	1930	<u>Лааган</u> Лосолын	-- " --	1930.4.27 - 1932.7.02
8.	1932	<u>Амар</u> Анандын	-- " --	1932.7.02 - 1936.3.22
9.	1936	Догсом <u>Дансранбилэгийн</u>	-- " --	1936.3.22 - 1939.7.09)
10.				1936.3.22 - 1940.7.06
11.	1940	Бумцэнд <u>Гончигийн</u>	-- " --	1940.7.06 - 1951.7.06
12.	1951	Бумцэнд <u>Гончигийн</u>	БНМАУлсын Их Хурлын Тэргүүлэгчдийн дарга	1951.7.06 - 1953.9.23
13.	1953	Янжмаа <u>Сүхбаатарын</u>	-- " --	1953.9.23 - 1954.7.07 (Үүрэг гүйцэтгэгч)
14.	1954	Самбуу <u>Жамсрангийн</u>	БНМАУ –ын Ардын Их Хурлын Тэргүүлэгчдийн дарга (1960.7.07)	1954.7.07 - 1972.5.02
15.	1972	<u>Цагаанламын</u> Дүгэрсүрэн	-- " --	1972.5.20 - 1972.6.29 (Үүрэг гүйцэтгэгч)
16.	1972	Лувсан <u>Сономын</u>	-- " --	1972.6.29 - 1974.6.11 (Үүрэг гүйцэтгэгч)
17.	1974	Цэдэнбал <u>Юмжаагийн</u>	-- " --	1974.6.11 - 1984.8.23
18.	1984	Жагварал <u>Нямын</u>	-- " --	1984.8.23 - 1984.12.12 (Үүрэг гүйцэтгэгч)
19.	1984	<u>Жамбын</u> Батмөнх	-- " --	1984.12.12 - 1990.3.21
20.	1990	Очирбат <u>Пунсалмаагийн</u>	-- " --	1990.3.21 - 1990.9.03
21.	1990	Гончигдорж Раднаасүмбэрэлийн	БНМАУлын Бага Хурлын дарга	1990 - 1992

Монгол Улс				
22.	1992	Багабанди Нацагийн	Монгол Улсын Их Хурлын дарга	1992.- 1996
23.	1996	Гончигдорж Раднаасүмбэрэлийн	-- " --	1996 - 2000
24.	2000	Энэбиш Лхамсүрэнгийн	-- " --	2000 - 2001
25.	2001	Төмөр-Очир Санжбэгийн	-- " --	2001 - 2004
26.	2004	Энхбаяр Намбарын	-- " --	2004 - 2005
27.	2005	Нямдорж Цэндийн	-- " --	2005 - 2007
28.	2008	Лүндээжанцан Данзаны	-- " --	2007 - 2008
29.	2008	Дэмбэрэл Дамдины	-- " --	2008 -

* * *

Хавсралт 3.

Монголд эмэгтэйчүүдийн улстөрийн [сонгох ба сонгогдох] эрх нээгдсэн нь

БНМАУ -ын анхдугаар Үндсэн хуулийн гуравдугаар зүйлийн 11 -д “Тус улсын харъяат ард түмэнд угсаа, шашин, эрэгтэй, эмэгтэй гэдэг ялгаваргүй нэгэн адил эрхийг эдлүүлвэл зохино” гээд, мөн хуулийн 34 дүгээр зүйлд “Улсын Их, Бага Хурал ба нутгийн хурлуудад төлөөлөгчдийг сонгох ба мөн төлөөлөгчид сонгогдох эрхийг эдэлбэл зохих тус улсын харъяат эр, эм ялгаваргүй ...” гэх зэргээр өгүүлсэн байдгийг өмнө бид дурдсан.

Ер нь XX зууны эхэн хүртэл дэлхийн олон орнуудад улс төрийн эрхийг нийтэд хамруулан олгох үйл явц их төвөгтэй байдлаар хэрэгжсэн юм. Өөрөөр хэлбэл улс төрийн эрхийг олгохдоо тодорхой шалгуур болзол тавьж ирсэн бөгөөд хөрөнгө чинээний байдлаар ялгаварлах, нийгмийн ядуу хэсгийн сонгуулийн эрхийг хасах, эс бөгөөс хүйсээр ялгаварлаж эмэгтэйчүүдийн улс төрийн эрхийг хасах явдал нэлээд түгээмэл шинжтэй байжээ.

Энэ тухай БНМАУ -ын Үндсэн хуулийг зүйл анги дараалан товчхоноор тайлбарласан дэвтэрт “... Европ зэргийн ардын эрхтэй хэмжээт цаазат улсууд болбоос улсын хурлын төлөөлөгчдийн зарим нь хааны зарлигаар сонгох ба зарим нь орон нутгийн хурлаар сонгох боловч их төлөв төчнөөн хөрөнгө бүхий ба төчнөөн гааль тушаагчид болбоос сонгох, сонгогдох эрх буй хэмээх зэргээр хязгаарлан тогтоох ба бүгд найрамдах ард улс хэмээх боловч мөн их төлөв хөрөнгөтөн баячуудыг гол болгохын дээр насыг мөн хорин таваас дорогш бусаар хязгаарлах ба эмэгтэйчүүдэд сонгох ба сонгогдох эрх үл олгох зэргийн муу суртал буй” гэж тэмдэглэсэн байна.

Анхдугаар Үндсэн хуулийн ёсоор улсын анхдугаар Их Хурлаас төрийн эрх барих дээд байгууллага - Улсын Бага Хурлыг сонгон баталжээ. Харамсалтай нь анхны Бага Хурлын 30 гишүүний дунд эмэгтэй хүн сонгогдсонгүй. Энэ нь тухайн үед төрийн хэрэгт эмэгтэйчүүд оролцож байгаагүй уламжлал болон бичиг үсэгт боловсронгуй эмэгтэй ховор байсантай холбоотой бололтой. Тухайлбал, дараа жил нь хуралдсан БНМАУ -ын II Их Хурлын төлөөлөгчдийн бүртгэлийг хүйсээр ялгаварлан заасан нь байхгүй ч, тэнд лавтайяа 1 эмэгтэй төлөөлөгч (нэр - Сономханд) сонгогдон оролцсон байна.

Харин, Улсын II Их Хурлаас гурван эмэгтэйг анх удаа төрийн эрх барих дээд байгууллагын гишүүнээр сонгожээ. Тэдгээр 3 эмэгтэй бол Дэлгэр их уулын аймгийн Баянзүрх уулын хошууны Лувсандулам, Хан Тайшир уулын аймгийн Сэцэн сартуулын хошууны Юмбүүгийн Намжилсүрэн, Богд хан уулын аймгийн Их Түшиг уулын хошууны Бороогийн Хоролсүрэн

нар юм. Ингэж, анхдугаар Үндсэн хуулиар монголын эмэгтэйчүүдэд сонгох сонгогдох эрхийг олгож энэ нь хэрэгжиж биелж эхэлсэн нь илт байна. БНМАУ -ын анхдугаар Үндсэн хууль батлагдсанаар, Монгол Улс Ази тивд анх удаа эмэгтэйчүүдэд сонгуулийн эрхийг олгосон орон болсон гэдэг юм.

Дэлхийн улс орнуудад ч энэ асуудал эерэгээр шийдэгдэж эхэлж байсан нь тэр үед бас туршлагын хэмжээнд нөлөөсөн гэж үзнэ. Гадаадын улс орнуудаас хамгийн түрүүнд 1893 онд Шинэ Зеланд эмэгтэйчүүдэд сонгуулийн эрх олгосон бол хөрш Австрали нь 1902 онд энэ жишгийг дагажээ. Эмэгтэйчүүдэд сонгуулийн эрх олгох явдал эх газарт Скандинавын орнуудаас (Финландад 1906 онд, Норвегид 1913 онд, Дани ба Исландад 1915 онд) эхлэн нэвтэрчээ. Дэлхийн нэгдүгээр дайны дараа Өрнөдийн олон оронд тухайлбал, 1917 онд Нидерланд, 1918 онд Австри, Канад, Чехословак, Гүрж, Польш, Швед, 1919 онд Герман, Люксембург, 1920 онд АНУ -д эмэгтэйчүүдэд улс төрийн эрх олгосон байна. Гэвч эмэгтэйчүүдийг ялгаварлан гадуурхах үйл явц, тодруулбал тэдний улстөрийн эрхийг хангах үйл явц амар хялбар хэрэгжээгүй.

Эмэгтэйчүүдэд сонгуулийн эрх олгохгүй байсаар байх “тэвчээрт” үзэгдэл Францад 1944 он хүртэл, Швейцарт 1971 он, Лихтенштейнд бүр 1984 оныг хүртэл үргэлжилжээ. Харин Латин Америкийн орнуудаас анх түрүүн Эквадор 1929 онд, Африкийн орнуудаас Либери 1947 онд эмэгтэйчүүдэд сонгуулийн эрх олгосон байв. Азийн улсуудаас БНМАУ -ын дараагаар Энэтхэг 1935 онд, Япон 1945 онд, Хятад 1947 онд, Индонези 1955 онд тус тус эмэгтэйчүүдийн улстөрийн эрх зөвшөөрсөн байна.

Тэр үед, эмэгтэйчүүдийг нийгэм, улстөрийн үйл хэрэгт оролцуулахын тулд ... тэдэнд туслах янз бүрийн санал, санаачилга гарч хэрэгжиж байсныг энэ түүхэн зураг гэрчлэн нотлох мэт ээ.

Дашрамд өгүүлэхэд, 1932 оны ардын бослогод Улсын Бага Хурлын гишүүн Дарьсүрэн гэдэг эмэгтэй оролцож амь үрэгдсэн юм. Нэгэнт түүх болсон тэр талаас нь, мөн, үйл явдлын

үнэн мөнийг эрэлхийлсэн судалгааны эмхтгэл болон холбогдох сурвалж баримтуудыг харвал, уг бослогыг өдөөх ба өрнөөхөд “гал дээр тос нэмсэн”, бусдын гар хөл болж олны дургүйцлийг төрүүлсэн ухвар мөчид олон ойворгон “бошгыг халагч залуусын” нэг нь тал нутгийн хувьсгалч эмэгтэй Түвдэнгийн Бор (одоогийнхоор бол, тэрбээр Сүхбаатар аймгийн хүн байсан гэдэг) байж уу даа, гэмээр байдаг. Түүнд хожим Улсын баатар цол нэхэн шагнасан. Тэр үед нийгэм, улстөрийн тогтолцоо өөр байсан, тийм байж болно.

Нийгмийн үнэлэмж өөр болсон өнөө үед бид бүхэн түүхээ үнэн мөнөөр нь эргэж харах учиртай. Эмэгтэйчүүдийн эрхийн олон ТББ –ууд эдүгээ үр бүтээлтэй сайн ажиллаж байгаа гэдэгт эргэлзэхгүй байна. Харамсалтай нь тэд (бид), “Дарьсүрэн баатар” –ыгаа төдийлэн сайн “тоож” дурсалгүй явж ирэв ... гэснээр эл бяцхан хавсралт мэдээллийг өндөрлөсү.

UIH.MN
СУДАЛГААНЫ САН